

ԲԱՅՄԱՆ ԽՕՍԲ ՏՈՔԹ. Պ. ՔՕԼՕԼԵԱՆԻ

«Հայ Բժշկական Միութեամբ կողմէ խորհմ շնորհակալութիւն կը յայտնենք Գերարգելի Հ. Յովհաննէս Ծ. Վարդապետ Թորոսեանի որ հասնեցաւ ամծամբ գալ ու մախազահել մեր բժշկական այս երեկոյթին. Առաջին ամգամն է, կարծեմ, որ հայ կղերական մը կը մախազահել բժշկական ժողովի մը, յայտնի է թէ մեծք յարգամբի այս երեկոյթը կազմակերպեցինք Հ. Արսէն Սուրբեան վարդապետի յիշատակին, ինչ որ կրօնաւորի մը մերկայութիւնը մեր մէջ աւելի կ'ամրացնէ հոգեւոր ու մարմնաւոր կապերը՝ որոնք արդէն կը գտնուին եկեղեցականներու ու հայ բժիշկներու միջեւ:

Մարդը իր ցանկերուն մէջ, ըլլան անոնք հոգեւոր թէ մարմնաւոր, կը դիմէ կրօնաւորին ու բժիշկին. Ներկայ քաղաքակրթութեամբ ըմկերութեամբ մէջ, ուր մտահոգութիւնները, տխրութիւնները, հոգեկամ պառակտումները այնքան մեծ դեր ունին, միւլթարութիւն մըն է խորհիլ թէ մեր հոգեւոր հայրերը իրենց բարոյական ուժով կը կազդուրին յոգմած հոգիները ու կը քաջալերեն ուժամասի սրտերը. Եթէ բժիշկները կը բերեն իրենց օժանդակութիւնը բարեխաւելու համար վտանգուած առողջութիւնը, մեր կրօնաւոր հայրերը կ'ամրապնդեն հաւատքն ու յոյսը:

Հայ բժիշկութիւնը երախտապարտ է մասնաւորապէս ձեռնտիկի Միւլթարեանց Վանքին. Ըմկեր-ներս՝ Տորթ. Թորոսեանն ու Պ. Բասմաջեան ձեզի խօսած են Հայ հիմ բժիշկներու գործերուն վրայ ու յիշած թէ շատ մը բժշկական գործեր հրատարակուած են ձեռնտիկի Վանքի տպարանին մէջ. Արդարեւ 1808ին հրատարակած են բժիշկ Օղուլուխեանի գիրքը՝ «Բժշկական միւլթ» անունով. 1822ին հրատարակած են Միքայէլ Բէստէմի «Բժշկականութիւն» անուն գիրքը, երկու հատոր. և ճիշդ դար մը առաջ, 1832ին, Սոյն գիրքը մորէն տպած են. Հրատարակած են մահու Հ. Մամուէլ քաջունիի «Գիտութեան ու արուեստից» բառարանը, երկու հատոր. ինչպէս մահու Հ. Սիմոն Ներսեանի «Գիտութեանց բառարանը»:

«Բազմավէպ» համդիսի գոյութեանն ի վեր շարունակ լոյս տեսած են բժշկական յօդուածներ և ուսումնասիրութիւններ, որոնց ցուցակը միայն մեծ էջեր կը գրաւէ:

Հայ բժիշկներու համար պատիւ մ'է ձեռնտիկեան միաբանի մը մախազահութիւնը վայելել, ուստի յարգամբով ու խորիմ շնորհակալութեամբ կ'ըմդումինք Հայր Թորոսեանի մերկայութիւնը մեր մէջ:

Փարիզի «Հայ Բժշկական Միութիւնը», ինչպէս գիտէք, իր 13 տարուան կեանքին մէջ, ամէն տարի առողջապահական բանաստեղծութիւններ կազմակերպած էր, ինչպէս մահու մեր հիմ բժիշկներուն վրայ ու անոնց գործերուն վրայ դասախօսութիւններ:

Այս տարուան ըմթացքին, խորհեցանք որ Փարիզի կեդրոնէն հեռու մօտակայ գիւղերու հայերն ալ պէտք է օգտուին մեր դասախօսութիւններէն, Թերթերու միջոցաւ ծանուցում տուինք թէ մեր ըմկերները պատրաստ էին դասախօսութիւններ ընել առողջապահական միւլթերու վրայ:

Խմբակները շատ քիչ եղան. Կը կրկնենք թէ «Փարիզի Հայ Բժշկական Միութիւնը», Պետական Հայ Կարմիր խաչի Փարիզի օժանդակ մասնաճիւղին միւլթական ու բարոյական օգնութեամբ՝ Փարիզի մօտակայ շրջանակներու մէջ դասախօսութիւններ կազմակերպելու պատրաստ է. Խմբակները կրնան ուղղուիլ ըմկերակ-ցութեան մը կողմէ, կամ Բժշկական Միութեան և կամ Գ. Խաչի գրասենեակը:

Խորհեցանք, սակայն, որ պէտք է որ մոռնալ Փարիզի հայութիւնը, և ինչպէս կը տեսնէք, մորէն կը սկսինք մեր դասախօսութեանց շարքը, որոնք, կը յուսանք, կ'ամոռնաւորապէս տեղի կ'ունենան ամէն ամիս:

Շնորհակալութիւն կը յայտնենք ձեզի որ հասնեցաք գալ ու մեզ խրախուսել. Մեր այս երեկոյեան դասախօսը, մեր բեղմնաւոր բժշկապետը՝ Տորթ. Թորոսեանն ծանօթ է ամենուր:

Տորթ. Թորոսեանն հմուտ բժիշկ, մասնագէտ մըն է Հայ բժշկական պատմութեան. Ֆրանսա-կան ու համաշխարհային Բժշկա-պատմական ըմկերակցութեանց անդամ. ամէն տարի Հայ բժշկ-կութեան վերաբերեալ միւլթ մը կը գտնէ գիտական աշխարհի հետաքրքրող ու ամէն տարի Ֆրան-սական «Բժշկական պատմութեան ըմկերութեան»՝ «Société d'histoire de la médecine»-ի կը մեր-կայացնէ իր աշխատութիւնները. Հայ բժիշկներու պատիւ կը բերէ իր հմտութիւնն ու անխոնջ աշխատութիւնը:

Անցեալ աշնան, մօտակայ արեւելքի մայրաքաղաքի մը մէջ տեղի ունեցաւ, ինչպէս ամէն տարի ուրիշ մայրաքաղաքներու մէջ, Բժշկական պատմութեան congrès-ն. Տորթ. Թորոսեանն, հիմնական փաստերով ու գրութիւններով այս congrès-ին մերկայացուց պատմական էջ մը. բացատրեց թէ Տաճկաստանի մէջ Բժշկական դպրոցի 1838ին բացման մէջ մեծ դեր ունեցած է Սուլթան Մահմուտ Բ-ի հայ բժիշկը, Տորթ. Մամուէլ Շաշեան. յիշեց թէ Տաճկական Բժշկական Faculté-ին բացումէն ի վեր 22 հայ բժիշկներ երկար տարի դասաւանդութիւն ըրած են:

Գ. Պոլսոյ թերթ թերթերէն ուսման, որոնք այլեւս չեն ուզեր ըմդումիլ թէ մարդկութեան մէջ թերթէն գտնուող քաղաքակրթութիւն մը գոյութիւն ունեցած է, բողոքեցին «պատմութեան դէմ». Մարդ ինչպէս կը համարձակի հերքել պատմութիւնը, անցեալը, որոնք իրենց ժամանակուան թեր-թերուն մէջ տպուած են. Այդ մեծք չենք հասկնար:

Փարիզի «Հայ Բժշկական Միութիւնը» իր բողոքի ծայրը բարձրացուց ու բողոքագիր մը դրկեց Congrés-ի մախազահին:

Այս առիթէն կ'ուզենք օգտուիլ հրապարակաւ շնորհակալելու համար մեր երեցագոյն բժիշկը՝ Տորթ. Թորոսեանն, մեր Միութեան պատուոյ մախազահը, ու խմբել որ շարունակէ իր գիտական աշխատութիւնները ի պատիւ Հայ ազգին և ի պատիւ Հայ Բժշկական մարմին:

ՏՈՔԹ. Պ. ՔՕԼՕԼԵԱՆ

Հ. ԱՐՍԷՆ Վ. ՍՈՒՔՐԵԱՆԻ

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ»Ը

(Արտասանուած՝ անոր մահուան յիշամեակին առթիւ)

Փարիզի Հայ Բժշկական Միութեան կողմէ տեղի ունեցած երեկոյթին մէջ
8 Գեկտեմբեր 1932 թն)

Գերարգելի Հ. Նախագահ,
Տիկիներ, Պարոններ,

Ջարմանալի գուցէ համարուի, որ Փա-րիզի Հայ Բժշկական Միութիւնը, մինչ սովորութիւն ըրած է իր հրապարակային հաւաքոյթները յատկացնել առողջապա-հական Դասախօսութիւններու, նաեւ եր-բեմն ալ Հայ հիմ բժիշկներու կեանքին ու գործունէութեանը, ահա յանկարծ մաս-նաւոր երեկոյթ մը կը սարքէ Հայ կրօնա-կանի մը մահուան յիշամեակին համար. թերեւս հարցուի իսկ թէ — Ինչ առն-չութիւն կրնայ ըլլալ Բժշկական Միու-թեան ու վանական վարդապետի մը մի-ջեւ:

Այսպիսի հարցումներ կամ մտածումներ՝ միշտ բնական են. սակայն գիտնալ պէտք է որ Բժշկական Միութիւնը իրեն նուիրա-կան պարտականութիւն համարած է, ոչ միայն Բժշկական գիտութիւններու վերա-բերեալ հարցերով ու բժիշկներու կենցա-ղովն զբաղիլ, այլ և՛ յարգանքի առարկայ ընել ու ծանօթացնել ամէն անոնք՝ որ ուղղակի կամ անուղղակի կարեւոր ծա-ռայութիւններ մատուցած են Հայ ազգային բժշկութեան:

Այսպիսիներէն էր Հ. Արսէն Վ. Սու-րեան, Վենետիկի Միւլթարեան Միա-բանութեան անդամներէն, որ առաջնու-թիւնն ունեցաւ Հայ հիմ բժշկութեան

պատմութիւնը հետախուզելու և ինքը նախ փորձեց ատոր անկոխ գետինը բրբրելու. և ահա թէ ինչո՞ւ համար այս երեկոյթը, որ յարգանքի արտայայտութիւն մ'է Հայ բժշկութեան համար վաստակող չքնաղ գրչի մը յիշատակին:

*
* *

Հ. Արսէն Սուրեան, որու մասին իր տաղանդաւոր աշակերտը՝ մեր այս երե-կոյեան Նախագահը՝ Գերարգելի Հ. Յով-հաննէս Ծ. Վ. Թորոսեան, հերու, Սեւրի Մուրատեան վարժարանին մէջ այնքան գեղեցիկ ու հմտալից ուսումնասիրութիւն՝ մը կարդաց, ու եզական պերճախօսու-թեամբ ի վեր հանեց իր ողբացեալ վա-ղամեռիկ վարժապետին բեղուն կեանքն և անոր լուրջ աշխատութիւնները. Հ. Արսէն Սուրեանը կ'ըսեմ՝ որ ծնած էր Ս. Ղա-զարու Միաբանութեան խիստ փայլուն աստղերէն մին ըլլալու և ազգային մա-տենազրական բանասիրութեան մթապատ շաւղին ջահալոյց հանդիսանալու, արտա-դրած էր այնպիսի կարեւոր ուսումնասի-

1. 22 Դեկտեմբեր 1931 թ. — 2. «Բազմավէպ» 1932 թ. 343-353, 517-523, և աստ, էջ 52-58:

բութիւններ, որոնք հիացում կ'առնեն, և կարծէք բազմաթիւ տարիներու բեռն տակ կը բաժնի փորձ հեղինակի մը գրչէն ծնունդ առած ըլլային, և որոնց վրայ ակնարկ մը այսօր նետողը՝ չի կրնար բռնել թէ կեանքի երեսուն գարունները նոր ողջունած երիտասարդ վարդապետի մը տքնաջան յարատեւութեան արդիւնքն են ասոնք:

Եւ այդ վարդապետն էր որ մատենա- գրական ու բանասիրական ծանր գրա- դումներու մէջ խորասուզուած միջոցին, ժամանակ ալ գտաւ Հայ բժշկական պատ- մութիւնը ուսումնական հետազոտութեան մը առարկայ ընելու, և այդպէս՝ մեր ազ- գային քաղաքակրթական ընդհանուր պատմութեան ամենակարեւոր բայց քողա- ծածուկ մնացած մէկ ճիւղին՝ գրեթէ ան- դրանիկ յայտարարելն ըլլալ:

1880ին էր, որ նա սկսաւ գրել իր «Պատմութիւն Հայ Բժշկութեան»-ը. ասոր մէկ մասը լոյս տեսաւ 1881ի «Բազմա- վեպ»ին մէջ¹. շարունակութիւնը մնաց, զի անողոր հեւանդութիւն մը բոյն դրած էր հեղինակին մէջը ու շատ չանցած կը կարճէր անոր ծաղկաւոր կեանքը:

Ըսի թէ Հայ բժշկական պատմութեան գրեթէ անդրանիկ յայտարարելն եղաւ Հ. Սուքրեան. այո՛, որովհետեւ՝ նոր էր որ կը գրուէր այդ նիւթին վրայ. ազգային մատենագրական պատմութեան մէջ յու- զուած չէր տակաւին այդ հարցը. ո՛չ որ փորձած էր զբաղիլ անով, թէեւ գիտենք՝ որ Հ. Ղուկաս Խնճիճեան, բազմավաստակ Մխիթարեանը, 1835ին իր «Հնախօսու- քիւն Հայաստանի» հոյակապ հրատարա- կութեանը մէջ՝ «Բժշկութիւն ի Հայս» վերնագրով գրած է քանի մը էջ², ուր բժշկական արուեստին ու գիտութեան հայ- բնիքը Հայաստան համարելով, կ'ըսէ թէ Նոյ Նահապետի Աստղիկ անուն աղջիկը իբրեւ բժշկամայր պաշտուած է նախնի Հայերուն մէջ. ու Հայաստան աշխարհի

բուժական բազմահոյլ բոյսերը գովելով, հպարտութեամբ կը յիշատակէ ԹԲ-ԹԶ դա- րերու հայ անուանի բժշկները՝ Մխիթար Հերացին, Ամիրտովմաթ Ամասիացին, Ասար Սեբաստացին: Հ. Ղ. Խնճիճեանի այս կար- ճառօտ գրածը թէեւ զուրկ չէ՝ կարեւո- րութենէ, բայց չունի կնիքը այն ուսում- նական — գիտական հետազոտութեան, զոր կը տեսնենք Հ. Արսէն Սուքրեանի «Պատ- մութիւն Հայ Բժշկութեան» մէջ:

Նոյնը կրնանք ըսել՝ իտալացի հեղի- նակ Յովսէփ Բափէլլէթիի 1841ին գրած «L'Armenia» աշխատութեանը պարու- նակած Հայ բժշկական պատմութեան վե- րաբերեալ մասին համար³, զոր 1843ին Զմիւռնիոյ «Արշալոյս Արարատեան» թերթը կը թարգմանէր հայերէնի⁴, և որ կատարե- լապէս փոխառութիւն մ'է Հ. Խնճիճեանի գործէն:

Կայ նաեւ Երեմիա Եպ. Տէր Սարգի- սեանի՝ 1872ին հրատարակած «Հայրե- նասիրութիւն Հայոց» հատորին մէջ⁵ Հայ բժշկական պատմութիւն մը՝ քանի մը էջ, որ ո՛չ այլ ինչ է եթէ ոչ՝ քաղուածոյ մը դարձեալ Հ. Ղ. Խնճիճեանէ. ըստ այսմ՝ կրնանք անվարան յայտարարել թէ ո՛չ որ Հայ բժշկական պատմութիւնը գիտա- կանօրէն լուսարանելու փորձն ըրած չէր, երբ Հ. Ա. Սուքրեան կը նուիրուէր անոր:

Պարզ հայեացք մը Հ. Սուքրեանի աշ- խատութեանը վրայ, անմիջապէս կը զգա- ցնէ թէ բաւական ընդարձակ բան մը պիտի ըլլար այն, որովհետեւ ակնյայտնի կը տեսնուի՝ որ հեղինակը մեծ համբերու- թեամբ և ուշադրութեամբ աչքէ անցուցած

1. «Բազմավեպ» 1881 թիւ 3-րդ տարի, էջ 33-37.
2. «Հնախօսութիւն Հայաստանի» Հատոր Գ. էջ 121-128. — 3. «L'Armenia», opera di Giuseppe Cap- pelletti, Firenze, 1841, Tomo II, pag. 207-210.
4. «Արշալոյս Արարատեան» Զմիւռնիա 1843 յուլիս 23, թիւ 148. — 5. «Հայրենասիրութիւն Հայոց» Երե- միա Եպ. Տէր Սարգիսեան Կ. Պոլիս, 1872, ապ. Զար- դարեան, էջ 143.

է մեր Նախնեաց բոլոր գործերը. անոնց մէջէն խնամով քաղած է ինչ որ կը վե- րաբերի բժշկութեան, որպէս զի ցոյց տայ Հայ Ազգին ունեցած հինաւուրց ծանօթու- թիւնը այդ արուեստի մասին. դիմած է նաեւ օտար հեղինակներու և պատմագիր- ներու, իր աշխատութեան աւելի վաւե- րականութիւն տալու համար, և վերջապէս Ստոյիկեան քաջութեամբ մանրակրկիտ կերպով քննած, զննած է Ս. Ղազարու վանքին ձեռագիր հին Բժշկարանները՝ թուով 60 է աւելի. ինչպէս մասնաւոր ուսումնասիրութեամբ ծանօթացուցած եմ զանոնք 1923-1926ի «Բազմավեպ»ներուն մէջ:

Հ. Արսէն Սուքրեանի սկսածը՝ ուրեմն, ամենալուրջ բան մ'էր, որով անկասկած ամենաւերջ փառաւոր կոթող մը կանգնած պիտի ըլ- ար Հայ ազգային Բժշկութեան, եթէ անո- ղոր մահը արգելք չհանդիսանար: Հակառակ որ կիսկատար է Հ. Սու- քրեանի գործը, սակայն հարուստ է ան՝ հիւթեղ ու հետաքրքրական և բաժնուած երեք գլխաւոր մասերու:

Առաջինին մէջ կը խօսի Արաբացիներու բժշկութեան վրայ, որուն համար կ'ըսէ թէ շատ հին է, հին Հելլենականին հայր համարուելու աստիճան, ինչպէս կը կըրկ- նէր անցեալ տարի, Փարիզի Բժշկական Համալսարանի Բժշկական-պատմութեան Նշանաւոր դասախօս Բրոֆ. Մէնէթրիէ իր այն պերճախօս ճառին մէջ, զոր արտա- սանեց Ռազէս Արար երեւելի բժիշկին «հազարամեակի» հանդէսին¹:

Երկրորդ մասին մէջ Հ. Սուքրեան կը քննէ ու ցոյց կու տայ Հայ Բժշկարան- ներու աղբիւրները, իսկ երրորդին մէջ կ'ուսումնասիրէ անոնց լեզուն և ոճը. իր հետազոտութեան սկիզբը կը հար- ցնէ թէ՝ «Հայ Դիցարանութիւնն ալ ու- նեցած է արդեօք աստուած մը՝ գտիչ կամ ուսուցիչ բժշկութեան, ինչպէս Յոյներն ունէին իրենց Ասկլեպիոսը»:

Հ. Սուքրեան պատասխան չի գտնե- ր այս հարցումին, որովհետեւ կը դիտէ որ՝ «մեր խոր մթութեամբ պատած ու ծած- կուած հնութիւնը այդ մասին ո՛չ մէկը չի նշանակեր», ուստի կը ստիպուի ընդունիլ թէ՝ «այդ պաշտօնն ընծայուած պէտք է ըլլայ մեր սիրելի Անահիտ աստուածուհիին, իբրեւ մայր զգաստութեան և առողջու- թեան»: «Բայց եթէ պաշտուած մասնա- ւոր Ասկլեպիոս մը չկար Հայոց մէջ՝ կ'ըսէ՝ «Կային Ասկլեպեաններ, այսինքն բժշկութեան արուեստը գործադրողներ» և կը յաւելու՝ թէ «երկար ժամանակ այդ արուեստը լոկ անուն մը եղաւ Հայոց մէջ և բաւական կը համարէին իրենց երկրին բնիկ բերքերուն ու բոյսերուն ծանօթութիւնն ունենալ և զոհանալ այն բժշկութեամբ՝ զոր ռամիկը կը ստեղծէր իր փորձովը և կը հնարէր առանց գրի և բառարանի»:

Հ. Սուքրեան այս վիճակը շարունա- կուած կը տեսնէ նաեւ յետ Քրիստոնէու- թեան և այնպէս կ'ընդունի, թէ «Քրիս- տոնէական առաջին դարերու մէջ խիստ նուազ եղած ըլլայ մեր Ազգին բժշկութեան վրայ ունեցած զաղափարը, առանց սա- կայն բոլորովին զուրկ ըլլալու անկէ». և կը ցաւի՝ շատ իրաւամբ՝ որ «Հինգե- րորդ ծաղկեալ դարուն մէջ չենք ունեցած մասնաւոր գիրք մը, ուրկէ կարելի ըլլար դուրս հանել Հայաստանի բժշկութեան պատմութիւնը». սակայն գոհ կ'ըլլայ՝ որ «Զանազան մատենագիրներու կարծիքը այս մասին կարելի է աստիճան մը իմանալ անոնց գրութիւններէն, զոր օրինակ, Ղա- զար Փարպեցիի, Դաւիթ Անյաղթի, Եզ- նիկի և Եղիշէի»:

Հ. Սուքրեան այս հեղինակներուն գրած գործերուն մէջ յիշուած բժշկական կտոր:

1. Professeur Ménétrier. «Discours à l'occasion du Millénaire de Rasès» in Bulletin de la Société française d'Histoire de la Médecine. 1931, page 191-202.

ներքնանկերով, կ'ընդունի որ «Բժշկական գիտություններու ծանօթութիւնը պակաս չէր հին Հայոց քով, և թէ Արիստոտէլի վարդապետութիւններուն տեղեակ էին անոնք ու կարդացած էին Գրիգոր Նիսացիի Յաղագս քննարկան մարդոյ գործը, որուն հետեւողութեամբ մերոնք ալ ընդունած էին, թէ մարդուս մարմինը կազմուած է ի յորից տարերաց, այսինքն՝ (արիւնէ, մաղձէ, պաղլամէ, սէւտայէ)», և թէ՝ «գիտակ էին, սրտի և երակներու շարժումներուն», լեարդի կակղութեան կամ կարծրութեան, նաեւ միզային վիճակին և այլն»:

Զգիտեմ սակայն, թէ ինչո՞ւ համար Հ. Արսէն Սուքրեան մասնաւոր կերպով չէ յիշատակած Ղազար Փարպեցիի այն հիանալի տողերը, որոնք բացայայտ կերպով կ'իմացնեն, թէ Հայաստանի մէջ ի հնումն անպատճառ գոյութիւն ունէր բժշկութիւն և թէ կային բժիշկներ. Ղազար Փարպեցիի այդ գրածը խիստ կարեւոր է Հայ բժշկական հին պատմութեան և զարտադրութիւն թող չհամարուի ինձ զայն կրկնել այս անգամ. Փարպեցի երբ Այրարատի նահանգին բնական գեղեցկութիւնները կը նկարագրէ, չի մոռնար անոնց հետ նշանակելու թէ «Հոն կը գտնուին զանազան տեսակ բոյսերու արմատներ, որոնք ստուգահանոտ բժիշկներու ձարտարագետ ձանաղդոքեանքը դեղերու օգտակարութեանը մէջ կը գործածուին»¹:

Այս կարճ պարբերութիւնը ապացոյց է թէ Ե դարու մէջ և անշուշտ աւելի աւառաջ՝ «Ստուգահանոտ», «ձարտարագետ ձանաղդոքեան տեք» պատմականութիւններուն արժանի բժիշկներ եղած են Այրարատեան աշխարհին մէջ:

Ղազար Փարպեցիի այս գրածը, անշուշտ ուշադրութեան առած էր անցեալ դարու մեր նշանաւոր բժիշկներէն Միքայէլ Բէտէն Տէր Պետրոսեան, որ երբ 1833ին իր երրորդ աշխատութիւնը ի լոյս կ'ընծայէր, անոր Յաղագս քննարկան մէջ կը գրէր՝ թէ «Հայաստանի բնակիչ մեր նախնիները բնական ծանօթութիւն ունեցան բժշկական

հիշերէրու վրայոք, որք առնասարակ գործ կ'ածէին հարկաւոր եղած ատենը»²:

*
*
*

Փարպեցիի գրածը վրիպած չէր նաեւ Հ. Ղ. Ինճիճեանէն, որ իր հնախօսութեան մէջ զայն յիշելու չի վարանիր³. Վրիպած չէր մանաւանդ Հ. Ղ. Ալիշանի աւագ ուշադրութեանէն, որ իր «Հայ բռնակ»-ին մէջ կը գրէր՝ ըսելով. «Չենք տարակուսիր, որ ո՛չ միայն Ե դարու մէջ եղած են հայ բժիշկը, այլ և՛ աւելի առաջ և շատ հին ատեն»⁴. և ինչո՞ւ ճիշդ չըլլայ Հ. Ալիշանի պէս ներհուն պատմագրի մը այս վարկածը. միթէ Հայաստանի մէջ մարդիկ չէին հիւանդանար, չէին մեռներ. կարելի է որ ծննդաբերութեան, մանկատաճութեան յատուկ, ու ուրիշ տեսակ հիւանդութիւններու համար չըլլային մասնաւոր խնամածութիւն, դարմանատարներ, որոնք «Հիւանդապաշտ» բառով որակուած են մեր Ե դարու Հեղինակ՝ Մովսէս Կաղանկաւ տուածքէն⁵:

Որչափ որ Հ. Սուքրեան կանգ չէ առած Ղ. Փարպեցիի սոյն պարբերութեան վրայ, այնու հանդերձ՝ կը շտապէ ըսել, թէ «Հայաստան ալ հանած է իրմէ այնպիսի բժիշկներ, որ իրենց կեանքն անցուցած են ի հիւանդանոցս, թագաւորաց պալատներու մէջ, աշխարհքէ աշխարհք ճանապարհորդելով բժշկութեան անուան և պատիւին համար»:

Հ. Սուքրեան այս ըսած բժիշկներուն անունները չի տար. թերեւս պիտի նշանակէր զանոնք իր գործին հետագայ մաս

1. Եգիպ. էջ 197. Վենետիկ. — 2. Ղազար Փարպեցի. տիպ Վենետիկ. էջ 23-24. — 3. «Արքութիւն Բժշկական արուեստի». Բէտէն Միքայէլ բժշկի Տէր Պետրոսեան, շատոր Ա. Օրթագիւղ Կ. Պոլսոյ. տպ. Արապեան. 1883. էջ Գ. Այս գործին Բ. հատորը լոյս չէ տեսած: — 4. «Հնախօսութիւն Հայաստանի» Գ. Հատոր. էջ 122. — 5. «Հայ բռնակ». Վենետիկ 1895, էջ 2-3-4. — 6. Մովսէս Կաղանկաւաւորացի. ի շար Հայ պատմագրաց. Կարապետ Վ. Շահնազարեանի. տպ. Փարիզ 1860, էջ 279:

սերուն մէջ. բայց մենք այսօր կրնանք մեծ յարգանքով ընդունիլ անոր այս գեղեցիկ տողերը, որոնք թանկագին վաւերականութիւն մը կու տան Հայ բժշկական պատմութեան արդիւնալից անցեալին, և միանգամայն կը հաստատեն, թէ Հայը շատ հինէն ի վեր ինչպէս գեղարուեստներով՝ նոյնպէս բժշկական գիտութեամբ ատակ է եղած քաղաքակրթութեան, և թէ այս մարդին մէջ գերազանցութեամբ փայլած է քան իր դրացի ազգերը:

*
*
*

Հակառակ իր վերոյիշեալ գրածին, Հ. Սուքրեան՝ թէեւ Հայ բժշկական պատմութեան հնութիւնը մթապատ ցոյց կու տայ՝ ու կ'ըսէ թէ «Շատ դարեր սահեցան մինչեւ որ Ռուբինեանց թագաւորութեամբ Հայերը աւելի ծանօթութիւն ունեցան մեր ձաւոր ազգերու և անոնց գիտուններուն հետ», բայց հիանալի պերճաբանութեամբ ալ կը յաւելու՝ թէ «Այդ թագաւորութեան ժամանակը կրնայինք համարել բուն գլխաւոր դարազուրի մեր մէջ երեւցած ու ծաղկած բժիշկներու և բժշկութեան պարագային, եթէ ուրիշ ծանօթութիւններ աւելի առաջ չմղէին մեր տեսութիւնը». և այս խօսքը արձանագրելով, յանկարծ գեղեցիկ ոստում մը կ'ընէ դէպ ի ետ, աւելի հին ժամանակներ, դէպ ի Գագիկ առաջինի օրերը, և ասոր թագաւորութեան շրջանը շատ իրաւամբ կը համարի՝ «Գըլխաւոր դար բժշկականութեան ի Հայս» ու կը գրէ՝ «Ը և Թ դարերու և անկէ ալ առաջ Արարացոց տուած մեծ ցնցումը, որչափ օգտակար եղած էր բոլոր իսկ աշխարհի, սակայն աւելի եղաւ Հայոց համար, որ այն ժամանակները հրաշալի ձեռնարկ մ'ըրին դիմելով յարաբական գիտութիւն և անտի լուսաւորել զՀայաստան: Քանի պժգալի էր Հայ Ազգին յարաբացոց կրած նեղութիւնը և հարստահարութիւնը ըստ քաղաքականին, բայց կրնանք բոլորովին հակառակ բերումն ունենալ այն ուսումնական յարաբերութեանց

համար, զոր ունեցած են մեր հարք ընդ Արարացիս»:

*
*
*

Եւ իր այս տեսութեամբ Հ. Սուքրեան Ը դար կը տանի Հայ ազգային բժշկութեան գոյութիւնը, որուն աւելի վաւերական ապացոյցը կրնար ստեղծել ժ դարու պատմագիր Թովմա Արծրունիի հեղինակած «Արծրունեաց պատմութեան» մէջ:

Այս հեղինակը երբ Աշոտ Վասպուրականի իշխանին 905ին պատահած մահը կը նշանակէ, կը գրէ սա կարեւոր տողերը, թէ «Անոր վրայ կը տիրէին հիւանդագին այնպիսի ցաւեր, որոնք յառաջընթաց նշաններ էին մահուան, և որոնց դէմ բժշկական արուեստին ձարտար եղողներն իսկ բան մը չէին կարող ընել»: Ու երբ կը նկարագրէ Արտաշէս Բի իր Սաթենիկ կնոջը համար շինել տուած դարաստանը՝ կ'ըսէ թէ «Հոն քաղցրաբոյր և գեղեցիկ ծաղիկներ հոյլ ի հոյլ կը փթթէին, ո՛չ միայն աչքերը խողովելու, այլ և՛ Ասիկայեայ արուեստին հետամուտ եղողներուն հետքով դեղերուն քաղցրութեանը մէջ Հայ բժշկութիւնը ունէր արդէն զարգուն վիճակ մը, որպէս զի Թովմա Արծրունի չմոռնար անոր համար գրելու սոյն թանկագին յիշատակութիւնը:

Զեմ մեղադրեր Հ. Սուքրեանը իր հիասքանչ աշխատութեանը մէջ Թովմա Արծրունիի սոյն կարեւոր տողերը դրած չըլլալուն համար. զանցառութիւն մը չեմ կարծեր թէ ըրած է. վասն զի կը սիրեմ ենթադրել՝ թէ յաջորդաբար պիտի խօսէր այդ մասին. բաւ է որ հեղինակաւոր կերպով ցոյց կու տայ մեզ՝ թէ մեր նախնի հայրերը հակառակ Արարացի հրոսակներէ կրած անտանելի նեղութիւններուն եւ անոնց խուժաղուժ արարքներուն միշտ ենթակայ ու նշաւակ ըլլալուն, չեն վարանած անոնց գիտական ու ուսումնական

1. «Պատմ. Արծրունեաց. Թովմա Արծրունեայ». տպ. Օրթագիւղ Կ. Պոլսոյ, 1852. էջ 279:

գործերէն օգտուելու և հետամուտ ըլլալու բժշկական արուեստի զարգացման: Այս իրողութեան հզօր ապացոյց է այն ձեռագիրը, Բժշկական, գործունի Ս. Ղազարու Վանքը և գործունի թղթատեց Հ. Սուրբեան, որպէսզի Հայ բժշկութեան դարազուլը տանէր Գաղիկ Ա. թագաւորութեան ժամանակին հետ կապէր, թէեւ՝ ըստ իր հետազօտութեան՝ գործիչի վերելք, և ըստ Փարպեցիի գրածին՝ աւելի առաջները պէտք է որ փնտռենք զայն:

Այդ Բժշկարանը, որու մասին Կ. Բասմաջեան 1922ին հաղորդագրութիւն մը ըրած է Փարիզի մէջ տեղի ունեցած Բժշկական պատմութեան Բ համաժողովին¹, ու ես ալ մանրամասն ուսումնասիրեցի զայն 1923ին², կը պահուի Վենետիկի Միսիթարեանց Վանքը. անոր վերնագիրն է՝ «Բժշկարան» գործիքս եւ ի տաճիկ լեզուէ ի Հայո, ի Ժամանակս յաղրող քաղաքին Գաղիկ»: Ասի՝ Բագրատունի Գաղիկ Ա. մեծ արքայն է, որ իշխած է 990—1020, ինչպէս գրած են Հ. Արսէն Սուրբեան³ ու Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան⁴: Յայտնի է թէ ո՞վ եղած է այս Բժշկարանին թարգմանիչը, զոր ես ջանացած եմ Գրիգոր Մագիստրոսը համարել⁵: Բուն թարգմանումը չէ սակայն Վենետիկներ, այլ ընդօրինակութիւն մը՝ զոր կատարել տուած է մեր Հեթում թագաւորը՝ Կոռիկոսի Տէրը, Քրիստոսի 1294 թուին Վարդ Մրտիչի անուն ձերունիին ձեռքով, ինչպէս կը յայտնեն ձեռագրին երեք Յիշատակարանները:

Այսու հանդերձ ամենաթանկագին հնութիւն մըն է ան և կրնանք ըսել թէ Հ. Սուրբեանի «Պատմութիւն Հայ Բժշկութեան» յօդուածին ծառայած է իբր հիմնարուն:

*
* *

Հ. Սուրբեան Հայ բժշկական պատմութեան նախընթաց վիճակին վրայ այս կերպով բաւական լուսաբանութիւններ տալէ յետոյ, կ'անցնի իր ուսումնասիրութեան երկրորդ մասին, որուն մէջ մանրամասն

կը քննէ գոյութիւն ունեցող Հայ բժշկականները ու զանոնք մեծագոյն մասամբ արաբականէն քաղուած ցոյց կու տայ, նշանակելով մի առ մի անունները այն Սրաբացի հեղինակ—բժիշկներուն, որոնց գործերէն փոխ առած են մեր հին բժիշկները՝ Միսիթար Հերացի, Ամիրտովաթ Ամասիացի, Ասար Սերաստացի և ուրիշներ. և այս կէտը Հայ բժշկական պատմութեան պէտք չէ որ նուաստութիւն համարուի, այլ պատիւ, քանի որ եւրոպական ազգեր իսկ իրենց բժշկական գիտութիւնը գրեթէ ամբողջովին կը պարտին արաբական աղբիւրներու:

Հ. Սուրբեան ապա կ'անցնի իր աշխատութեան երրորդ մասին, ու կը խօսի Հայ բժշկարաններու լեզուին վրայ ու անոնց օգտակարութիւնը նկատի ունենալով՝ կը գրէ. «Մեծ օգուտ մ'ալ հայ լեզուի բերած են մեր բժշկարանքն, և ընդ ուսման՝ կարծես և լեզունիս ալ տակաւ ճոխացած է. ստիպուած էր իւրաքանչիւր բժիշկ համառօտ, յստակ և ճիշդ բացատրել իր ուսումը, բայց որովհետեւ բառից հարուստ գործածութիւն չկար, կը հարկադրին շատ անգամ մտցնել օտարազգի բառեր խառնակեալ հնչմամբ, որով կրնանք ըսել, որ շատ անգամ բառից բարեւոյն մ'են մեր բժշկարանքն: Հոն կան հնդիկ, պարսիկ, արաբ, ասորի, յոյն, լատին բառից միմեք մը և նաեւ շատ մ'ալ գաւառացի բառեր ի գործածութիւն: Շատ բառեր՝ ունին իրենց քով նշանակեալ և հայեցի բառը, բայց ալ աւելի առանց հայերէնի է և ստով հիմա ստիպուած ենք նոյն օտարազգի բառը գործածել. սակայն մեղադրելի չեն մեր նախնիք, որովհետեւ առաջին մղում մ'էր զոր տուած էին հայկական ոգւոյն և անկարելի ալ էր որ ամէն երկրի յատուկ

1. Comptes-rendus du IIe Congrès International d'Histoire de la médecine. Paris 1922, page 292. — 2. «Բագրատունի», 1923 Յունուար. — 3. «Բագրատունի» 1881, էջ 33 և 34. — 4. «Հետազօտութիւնք Նախնեաց Ռամկորեկի վրայ». մասն Ա, Տետր Ա, էջ 135. — 5. «Բագրատունի» 1923, Յունուար—Փետրուար:

բերքերուն սեպհական հայ բառ մը ստեղծել»:

Սոյն արդար խոստովանութիւնն ընելով հանդերձ և միանգամայն պաշտպանողական մ'ալ անոր կցելով, Հ. Սուրբեան չի քաշուիր յայտնելու թէ մեր բժշկարաններու մէջ գործածուած բառերը կարօտ են լուրջ ստուգութեան, և կը կանխէ խոստանալ թէ ինքը պիտի ստանձնէ ու պատրաստէ այդ աշխատութիւնը: Եւ քանի մեծ ու նշանակելի ծառայութիւն մատուցած պիտի ըլլար այդու՝ Հայ բժշկական գրականութեան, որ ցաւալիօրէն խճողուած է այժմ խառնիճաղանձ ու արտաոք բառերով, նաեւ անիմաստ ասութիւններով:

*
* *

Հ. Սուրբեան գնահատող մ'է Հայ բժշկարաններու, որոնք հսկայ աշխատութիւններ են իրօք, բայց միանգամայն սիրահար մ'է անոնց լեզուին, վասն զի կը գրէ թէ «Քերականական կանոնաց նկատմամբ ալ շատ ոճ և կերպ կ'ընծայեն մեր բժշկարանք, և կրնանք դասաւորել զանոնք ընդ մէջ գրաբարի և արդի աշխարհիկ խօսից: Ո՛չ հին լեզուի կամ գրաբարի ծանրութիւնը կը տեսնուի հոն, և ո՛չ հիմա կուան աշխարհաբարին աղաւաղութիւնը, բացատրութեանց երազութիւն մը ունի, բառից ողորկութիւն և շուտութիւն, որով՝ ըստ մեզ շատ աւելի յարմար է ի գրութիւնս քան զգրաբարն և քան զաշխարհիկ բարբառ», և կը յաւելու՝ «Երանի թէ օր մը այս ձեւ կարենար առնուլ մեր հիմակուան խանգարեալ ռամկօրէնքը»:

Սոյն տողերը խիստ մեծ պատիւ մը Հայ բժշկական պատմութեան համարելովս, աւելորդ չեմ նկատեր ըսել, որ եթէ խեղճ Հ. Սուրբեան այսօր ողջ եղած ըլլար շատ ու շատ բան փոխած պիտի ըլլար իր գաղափարներէն, քանի որ 1881 թուականէն ի վեր ունեցանք հետզհետէ կուրած, ձեւուած ու բարեփոխուած սիրուն աշխարհաբար մը, որով կը գրեն այժմ մեր բոլոր գրագէտներն ու հրապարակագիրները:

Մեր բժշկարաններու լեզուն հին ռամկօրէնն է, այսինքն միջնադարեան բարբառը, որու մասին Հ. Սուրբեան անշուշտ աւելի լայն տեսութիւններ պիտի պարզէր և իր խոր հմտութեամբ լաւ ուսումնասիրութիւններ ներկայացնէր. աւաղ որ մահը վրայ հասաւ ու թաղեց անոր գեղեցիկ ծրագիրը 1882 Օգոստոս 7ին, երբ նա հազիւ աւարտած էր իր 31 գործունեւը, ծնած ըլլալով՝ 1851 Սեպտեմբեր 6/18ին:

Թողային հիւժիւ հիւանդութիւն մը, ի մեծ ցաւ հայ բժշկականութեան, և մատենագրութեան, խզեց անոր դաւար կեանքի թելը. բայց անոր սկսած գործը՝ վերջինը այժմ իր անխնջ ջանքերուն, «Պատմութիւն Հայ բժշկութեան»-ը՝ չկրցաւ անհետացնել մեռցնել... ժամանակաւոր ընդհատումէ մը յետոյ յարութիւն առաւ ան՝ Վիեննական Միսիթարեան Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան բազմահմուտ վարդապետին ուսումնական աշխատութիւններով և անմահ գրչով:

*
* *

1888ին էր որ այս ներհուն վարդապետն սկսաւ հրատարակել խիստ հմտալից գործ մը, «Հետազօտութիւնք Ռամկօրէկի վրայ» անուն, որ «Հանդես Անտրեպոլ»-ի մէջ երեւալէն յետոյ առանձին հատորներով ալ հրապարակ ելաւ:

Այս երկասիրութեան մէջ Հ. Ղ. Յովնանեան, մեր մատենագրութեան «Արծաթի դարուն» պատկանող Հայ Գրիչներու արտադրած գործերուն ռամկօրէնը լաւ ու խորունկ ուսումնասիրութեամբ ներկայացուցած պահուն, հետազօտեց նաեւ Հայ բժշկարաններուն լեզուն և այդ առթիւ գրեց խիստ շահեկան էջեր և Հ. Սուրբեանի պէս ու գրեթէ անոր հետեւողութեամբ քննեց մեր բժշկարաններու աղբիւրները ու ցոյց տուաւ՝ կատարեալ ձեռնհասութեամբ՝ թէ ատոնք Սրաբական ծագում ունին: Բայց նաեւ յայտնեց թէ այդ փոխառութիւններուն մէջ՝ գրիչ հայ բժիշկները զետեղած էին իրենց ալ անձնական փորձառութիւններուն նմոյշները, որով

կը նշանակէր Մխիթար Հերացին և իր Զեյթունաց միաբնակները, Ամիրտուղլաթ Ամասիացին և անոր վիթխարի աշխատութիւնները՝ Օղոտ բժշկութեանը, Անգիտաց Անգիտը, Ախրապատիւնը և ասոնց հետ՝ Ասար Սեբաստացին ու իր հայրենակիցը Պոնեաթ բժիշկը, նաեւ Գալուստ Ամասիացին՝ երեքն ալ իրենց հեղինակած բժշկարաններով. և այսպէս՝ Վիեննական Մխիթարեան վարդապետին շնորհիւ Հայ բժշկական պատմութիւնը սկսաւ նոր թռիչք մը առնել զէպ ի լուսարանութիւն, երբ մանաւանդ 1895ին ալ բազմաթիւն Հ. Ղեւոնդ Ալիշան հրատարակեց իր «Հայ բժշկական» հոյակապ գործը որ Հայ բժշկարաններու պարունակած բոլոր բառերուն ստուգական մէկ ցուցադրութիւնն էր, և չգիտեմ թէ արդեօք Հ. Արսէն Սուքրեան չէր որ այդ գործին սկիզբը դրած էր, ինչպէս կը խոստանար իր «Պատմութիւն Հայ բժշկութեան» մէջ¹:

Այս կարեւոր հրատարակութիւններուն շնորհիւ տակաւ առ տակաւ Հայ բժշկական պատմութեամբ հետաքրքրուիլ սկսան ուրիշներ, որոնց մէջէն մասնաւոր յիշատակութեան արժանի կը համարիմ ծանօթ բանասէր Պ. Կ. Բասմաջեան վաղեմի բարեկամս, որ երկայնմբեր անվհատ ջանքն ունեցաւ Ամիրտուղլաթ Ամասիացի բժիշկին «Անգիտաց Անգիտ» անուն մեծագանգուած գործը զանազան ձեռագիրներու հետ բաղդատելով ընդօրինակել, սրբագրել աղաւաղութիւններն ու բառերը ճշդել, և արտադրել նոր, ընտիր օրինակ մը, և ի վերայ այս բանասէրի, դեռ չգոհանալով, փութաց զրկել իր անձէն ու մեծամեծ գոհողութիւններով տպագրել տալ զայն 1926ին Վիեննայի Մխիթարեանց քով, և այսպէս՝ հոյակապ արձան մը կանգնել ժեզարու Հայ բժշկական պատմութեան²: Ներկայ հաւաքոյթս գեղեցիկ պատեհութիւն կը համարիմ ուղղել իրեն այդ հրատարակութեան համար, իմ ջերմագին շնորհաւորութիւններս և անուանել զինքը ժիր մշակ Հայ բժշկական պատմութեան խոպան զաշտին:

Հ. Արսէն Սուքրեան մեռաւ իր ծննդավայրին մէջ, Կ. Պոլիս, ուր գացած էր իր քայքայուած առողջութիւնը դարմանելու. իր մահը խոր սուգ պատճառեց ոչ միայն իր Մխիթարեան, այլ և ամբողջ Հայ Ազգին՝ արդէն սգաւոր Վիեննական Մխիթարեան մեծանուն մատենագիր Հ. Յովսէփ Վ. Գաթրըճեանի մահովը, որ տեղի ունեցած էր Հ. Սուքրեանէ քանի մը ամիս առաջ, 1882 յունուար 9ին:

Կ. Պոլսոյ հայ թերթերը լացին Հ. Սուքրեանի տարածած մահը, անոր միաբանակիցներէն երկուքը՝ Հ. Մինաս Վ. Նուրիխան և Հ. Աթանաս Վ. Տիրոյեան անոր յիշատակին նուիրեցին մէկ մէկ գրաբար քերթուած. առաջինը՝ «Խաչ Դաւթարանի Հ. Արսէնի Սուքրեան, վաղամեռիկ վախճանը»³ վերնագրով. երկրորդը՝ «Ա. շիրմաւ սիրելոյ եղբոր հոգեկցի Հ. Արսէն Վ. Սուքրեան, ծաղկեցից քառամեռոյ, Յուշք և հառաչք»⁴ վերնագրով, որոնց մէջ երկուքն ալ խիստ սրտառուչ ու հոգեշունչ կերպով կ'ողբան երիտասարդ Հ. Արսէնի վաղաժամ անհետացումը:

Բախտ ունեցած էի ճանչնալ զինքը. 1879ին էր, կը պատրաստուէի թողուլ Կ. Պոլիսը ու գալ Փարիզ բժշկութիւնս սորվելու. աշնան գեղեցիկ օր մ'էր, մօրեղբորս՝ քիմիագէտ-դեղագործ Նշան Դուկասեանի հետ Վոսփօր կ'ելլէի, երբ մեր շոգհնալին մէջ պատահեցանք Հ. Արսէն Սուքրեանի, որ բարեկամ ըլլալով մօրեղբորս, եկաւ նստաւ մեր քովը:

Դուկասեան ներկայացուց զիս վարդապետին, որ երբ իմացաւ թէ մօտ ատենէն պիտի մեկնէի Փարիզի բժշկական համալսարանը աշակերտելու, ուրախ եղաւ և ձեռքս սեղմելով՝ «աշխատե՛ որ լաւ բժիշկ մ'ըլլաս», ըսաւ, «ես բժշկութիւնը շատ կը սիրեմ», յարեց:

1. «Բազմավիպ» 1881, էջ 35. — 2. «Ամիրտուղլաթ Ամասիացոյ Անգիտաց Անգիտ» ի լոյս ընծայեց Հանդերձ ծանօթագրութեամբ, Կ. Յ. Բասմաջեան. Վիեննա 1926: — 3, 4. «Բազմավիպ», 1882, էջ 193, 195:

Հ. Սուքրեանի այդ խօսքը խոր տպաւորութեամբ մտքիս ու սրտիս մէջ և երբեք չմոռցայ զայն, և այս պահուս իսկ կը կարծեմ թէ նոր է արտասանուած ականջիս... աչքիս առջեւ է վարդապետին կուսագեղ՝ մի քիչ խոժոռ, լուրջ, բայց հեզաժպիտ դէմքը, շրջանակուած սեւ աղուամագերու պուրակիկով. կը տեսնեմ, այո՛, անոր խոհուն, վեհ ճակատը, մեղամարդիկ՝ աղու նայուածքը, կը լսեմ դեռ իր դաշն եւ մեղմ ձայնը, անուշ խօսուածքը, համեստ և քաղաքավար վարուելակերպը և իր խրատական, խորհրդաւոր յանձնարարութիւնը՝ «աշխատե՛ որ լաւ բժիշկ մ'ըլլաս, ես բժշկութիւնը շատ կը սիրեմ»... Ո՛վ կրնար ըսել ինձ այն ատեն, թէ յիսուն և աւելի տարիներ յետոյ, այսօր, պիտի վիճակուէր ինձ խօսիլ Հայ բժշկական պատմութեանը մասին՝ զոր նա սկսած էր գրել:

* *

Անոր վաղահաս մահուան գոյժը հրատարակող թերթերէն իմացած էի՝ թէ նա «Բազմավիպ»ի մէջ սկսած էր «Պատմութիւն Հայ Բժշկութեան» վերնագրով ուսումնասիրութիւն մը, և ջերմապէս փափաքեցայ իսկոյն կարգաւ զայն:

Իբրեւ ուսանող միջոցը կը պակսէր ինձ տիրանալու «Բազմավիպ»ի այդ թիւին և զայն ձեռք անցուցի շնորհիւ Մխիթարեան վարդապետ Հ. Տրմոթէոս Թընկերանի, որ իր վաթսուն տարեկան հասակին մէջ Փարիզ եկած էր բժշկութիւն սորվելու և դասակից էր ինձ: Կարգաւոր կարդացի ուրեմն Հ. Սուքրեանի «Պատմութիւն Հայ Բժշկութեան»ը և այդ ատենէն իսկ սկսայ ես ալ սիրահարուիլ այդ ճիւղին. 1882ի վերջերն էինք:

Սակայն՝ ամէն անգամ որ սերտած եմ այդ աշխատութիւնը, հարց է ծագած մտքիս մէջ, թէ ինչ բանէ թելադրուած կրնայ ըլլալ Հ. Սուքրեան, որպէսզի իր մատենագրական ծանր ու լուրջ աշխատութիւնները պահ մը թողլով՝ նուիրուէր Հայ

բժշկութեան մթապատ, մառախլապատ անցեալին պատմութիւնը գրելու. և այս հարցին սապէս կրցած եմ գոհացում տալ:

— Ս. Ղազարու Մխիթարութիւնը ունեցած էր Հ. Արսէն Բագրատունին, որ Հայ բժշկական պատմութեան խիստ մեծ ծառայութիւն մը մատուցած էր: Բագրատունի՝ 1824ին Փարիզ գտնուելով, օրին մէկը կ'այցելէ Bibliothèque nationale-ը ու հոն կը գտնէ՝ ժիզարու նշանաւոր բժիշկ Մխիթար Հերացիի «Զեյթունաց Մխիթարութիւն» անուն երկը որ ցայնվայր անծանօթ էր: Հ. Բագրատունի կը նստի կ'ընդօրինակէ զայն ծայրէ ի ծայր: Վեներտիկ տանելով տպագրութեամբ ի լոյս կ'ընծայէ 1832ին, որ այժմ ահա իր հարիւր տարին կը բոլորէ Հ. Սուքրեանի մահուան ճիշդ յիսնամեակին հետ:

Հ. Սուքրեան՝ Հ. Արսէն Բագրատունիի արժանաւոր անուանակիրը՝ անշուշտ ուշադրութեան առաւ այդ մեծ վարպետին չքնաղ հրատարակութիւնը. կարդաց զայն հարկաւ. անկէ ներշնչուելով փափաքեցաւ իր կրած անունին պատուաբեր գործ մը արտադրել ու Բագրատունիին պէս ծառայել Հայ ազգային բժշկութեան:

Ըստ իս՝ Հ. Արսէն Բագրատունիի բժշկարարութեան զրդուեցաւ ու նետուեցաւ Հ. Սուքրեան՝ ազգային բժշկական պատմութեան անկոխ՝ բայց ատոք հունձքով լի դաշտը. և բաց աստի՝ կ'ենթադրեմ նաեւ թէ խանդավառուեցաւ Բագրատունիին «Հայկ Դիցազն» հոյակապ ու եզական գործէն, այդ հոմերափայ գերավսեմ տաղերգութենէն, որուն մէջ՝ երբ Հայկի դիցազնական արիւթիւններուն ներքողից նկարագրութիւնները կը կարդանք, կը պատահինք Բառն անուն բժշկապետին, որ Հայկ գօրավարին վիրաւորութեանը պահուն կը հասնի վիրախոց դիցազնին քով ու խանրեփար դեղովը՝ շուտ կը բժշկէ անոր վերքերը:

1. «Հայ բժշկական», Գ. տարի. Կ. Պոլիս, 20 նոյեմբ. 1921. էջ 22, խանթեփարի վրայ իմ գրածս:

«Համեալ բաւոմ խամթիար ազմիւ ի կոմքսըմ արկամէր
Նդի ջըրովմ ողողելով լուամայր ըզվէրմ և զապաժոյժ
Նւ զարեամմ աղբերաբար վըտակացեալ կարմիր կայլակս...»

Օծամէր փափուկ ձեռքըմ յազգըմ ռետմի ուի հոյզ շոմույ,
Ըզպատառեալ վիմ վիրիմ և զամեմայմ ցաւս ամղամոյմ,
Թուրմս ի ցող խառն յապրասամ ի խամթիար և յողկուզուկ...
Խիթք ցաւոց կըսկըծելիք ամղէմ ի բաց փարատեցամ²,

Հ. Բագրատունի Բառն բժշկապետ մը
ստեղծելովը, շատ խորհրդաւոր կը հան-
դիսանայ, և ինձ կը թուի՝ թէ այդ կեր-
պով յիշատակել իմն ուզած է Հայաստանի
ունեցած հնագոյն բժշկութիւնը, որուն
համար՝ ես ալ խորապէս կը ցաւիմ Հ.
Սուքրեանի հետ, որ յայտնի տեղեկու-
թիւններ չեն հասած մեզ:

Եւ ահա այս իսկ պատճառով էր, կ'են-
թաղբեմ, թէ Հ. Արսէն Սուքրեան հետա-
մուտ եղաւ Հայ բժշկական պատմութեան:

*
**

Հայ բժշկական դասը մեծապէս կը
գնահատէ ուրեմն Հ. Սուքրեանի գործը և
երկիւղած յարգանք կը տածէ անոր ան-
մուաց յիշատակին հանդէպ. և այս պա-
հուս չի մոռնար նաեւ յայտնելու, թէ Հայ
բժշկականութիւնը երախտագէտ է միշտ
Հայ եկեղեցականին, վասն զի Հայ կղե-
րական դասակարգին մէջ եղած են այն-
պիսիներ՝ որոնք գնահատելի ծառայութիւն
մատուցած են Հայ ազգային բժշկութեան:
Ծանօթացուցած եմ ես երբեմն քահանայ
մը՝ Տէր Յակոբ անուն որ Նիկոմիդիոյ
Քերեմէր կոչուած գիւղին մէջ իր երիցու-
հին հետ բժշկութիւն ըրած է և 1722ին
զրի առած է փոքրիկ բայց շահեկան
բժշկարան մը: Ճանչցուցած եմ Եղիազար
Եփրակոպոս մը Սեբաստիոյ թեմին առաջ-
նորդ և տեղւոյն Ս. Նշան վանքին վա-
նահայր, որ իր ժողովուրդին ոչ միայն
հոգեւոր հովիւր եղած է, այլ և մարմնաւոր
բժիշկը ու այս առթիւ պատրաստած ըն-
դարձակ բժշկարան մը, որ 1744 թուա-
կանը կը կրէ: Յայտնած եմ Տէր Ստեփան
Քահանայն որ անցեալ դարու սկիզբները՝
դէպ ի 1822ին Նարլը-Գաբուի Ազգ.
Հիւանդանոցին տնօրէնն ու միանգամայն

բժշկապետը եղած է: Եւ վերջապէս Պե-
տրոսեան Պօղոս անուն վարդապետը՝ որ
ժանտախտը բուժող մասնագէտ մը եղած
է Կ. Պոլսոյ մէջ և իր փորձառութեան իբր
արդիւնը՝ գիրք մ'ալ գրած է ժանտախտի
վրայ 1837ին³:

Աւելցնենք ասոնց վրայ Հ. Ղուկաս
Ինճիճեանը, Հ. Արսէն Բագրատունին, Հ.
Արսէն Սուքրեանը, Հ. Ղեւոնդ Յովնա-
նեանը, Հ. Ղ. Ալիշանը, Սրուանձտեանց՝
Գարեգին եպիսկոպոսը և ուրիշներ, և ահա
կրնանք անկեղծ զգացումներով յայտարա-
րել թէ մեր մէջ հոգեւոր և մարմնաւոր
բժշկութիւնը եղած են միշտ զուգընթաց:

Հայ բժշկութիւնը մասնաւոր երախտա-
գիտութիւն կը պարտի Մխիթարեան քոյր
միաբանութիւններուն, որոնք գիտական
ու բժշկական կարեւոր հրատարակութիւն-
ներով զարգացուցած են և օր ըստ օրէ կը
զարգացնեն Հայ բժշկական գրականու-
թիւնը:

Մեր Գեղարգելի նախագահը՝ Հ. Յով-
հաննէս Վ. Թորոսեան, որ շուտով կ'երթայ
Վենետիկ, Ս. Ղազարու մէջ տօնելու իր
քահանայութեան յիսնամեակը⁴, թող ըն-
դունի իր ողբացեալ վարժապետին Հ. Սու-
քրեանի մահուան յիսներորդ տարեդարձին
առթիւ, անոր յիշատակին ընծայուած
բժշկական այս համեստ բայց ջերմագին
յարգանքը և զայն տանի փոխանցել իր
Միաբանութեան:

ՏՈՒՔ. ՎԱՅՐԱՄ Յ. ԹՈՐՈՍԵԱՆ

1. Հայկ Դիւցազն. ԺԲ դրուագ, էջ 341. — 2. Անդ,
դրուագ ԺԵ, էջ 478. — 3. Տարեցոյց Ս. Փրկչեան Ազգ.
Հիւանդանոցին. 1931, էջ 71-72. — 4. Տարեց Տարե-
ցոյց. 1928, էջ 249-253. — 5. Տարեցոյց Ս. Փրկչեան
Հիւանդանոցին. 1929, էջ 91-98. — 6. Գրպանի Տա-
րեցոյց, Ս. Գարամաճեան. Կ. Պոլիս, 1933, էջ 67-71.
— 7. Գրոց ոչ Բրոց. Կ. Պոլիս, 1874, Բ. տպ. էջ
21, 27. Մանանայ. Կ. Պոլիս, 1876, Բ. տպ. էջ
68, 112. — 8. 26 Դեկտեմբեր 1932.

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐԴԻԱԿԱՆ ԸՄԲՈՆՈՒՄՆԵՐՈՒ շԱՆԴԷՊ

Ա.

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԽՈՐԱԳԻՐՍ ինքնին պիտի զգացնէ սոյն
տողերու նպատակը. — Շօշափել խնդիր
մը ո՛րքան փշոտ՝ նոյնքան համաշխարհա-
յին ու կենսական: Դարերէ ի վեր չէ
եղած մարդկութիւնը զրադեցնող հարց՝
ինչպէս դաստիարակութիւնը, բարձրագոյն
հանճարներ ու տիտանեան ճիգեր ի սպաս
դրուած են այս առեղծուածը լուսաբա-
նելու համար: Մեր օրով մանաւանդ,
ամէն երկրի ընկերաբաններ, բարոյագէտ-
ներ, հրապարակագիրներ չեն դադրիր նոյն
խնդիրն յուզելէ՝ տխուր ապագայի նախա-
տեսութեամբ, հակառակ անոր՝ որ բազ-
մապատկուած են անհաշիւ զոհողութիւն-
ներով և վերջին կատարելութիւններով
օժտուած կրթարաններ ու համալսարան-
ներ, որոնց համար շարունակ նոր մե-
քոտներ կը հնարուին, ծրագրեր կը
մշակուին և դրութիւններ կը փոխանա-
կուին՝ աւելի պարկեշտ ու օրինապահ
սերունդներ ունենալու պատրանքով: Հար-
ցը մնացեր է ու կը մնայ միշտ անլոյժ,
հետապնդուած երջանկութիւնը՝ քի
ճանօթ մը... Մինչ արտաքին աշխարհը
կը պարծի իր հսկայաքայլ զարգացումով,
խաղաղութիւնն ու հանգստութիւնը պակ-
սեր են ընկերային խաւերու մէջ՝ աւելի
քան երբեք, և մեծ պատերազմէն չարա-
չար փնասուած ժողովուրդներ կը տառա-
պին ու կը տուալտին նորագոյն աղէտ-
ներու մղձաւանջէն: Ի՞նչ է պատճառն այս
տխուր իրականութեան, ինչո՞ւ համար այս
ճախաւեր արդիւնքին պիտի յանգէին կըր-

թական մեծագումար զոհողութիւններ ու
ջանքեր: Պատասխանը շատ պարզ է և
որոշ: — Այսօր պետական թէ առանձ-
նական շատ մը վարժարաններու մէջ,
կրօնայինները բացառութիւն համարելով,
ընդհանրապէս մտաւոր մշակոյթ և ֆիզի-
քական մարզանքներ միայն կը հոգացուին՝
շփոթելով դաստիարակութեան միջոցներն
անոր բարձր նպատակին հետ, ու պա-
տանեկութեան սրտէն հեռացնելով քրիս-
տոնէական բարեպաշտութեան զգացումը:
Եւ սակայն «գերազանցապէս կարեւոր է
լաւ ըմբռնել դաստիարակութիւնը և չըե-
ղիլ այն վախճանական ուղղութիւնէն՝ որուն
հետ ներքսապէս ու հարկաւորապէս կապ-
ուած է անոր գործին ամբողջութիւնը,
այսինքն կազմել մարդը՝ ցուցնելով անոր
թէ ի՞նչ ըլլալ կը պարտի և ի՞նչ ընթացք
բռնելու է երկրաւոր կեանքին մէջ՝ երկ-
նայինն ու յաւիտենականը շահիլ կարե-
նալու համար: Այս բարձր սկզբունքէն է
որ կը բխի քրիստոնէական դաստիարա-
կութեան անհրաժեշտութիւնը ոչ միայն
մէն մի անհատի, այլ ընտանեկան եւ
մարդկային բոլոր խմբակցութիւններու
համար՝: — Վերջերս ազգային թերթի
մը մէջ կարդացինք սա իրաւացի տողերը.
«Ներկայիս վերլուծման արժանի հագիւ
թէ ուրիշ այնքան կարեւոր նիւթ մը գո-
յութիւն ունենայ, որքան կրօնական կըր-
թութիւնը դպրոցներու մէջ... Բոլոր

1. Պետո ժ.Ա., Della Ed. Crist. della gioventù.